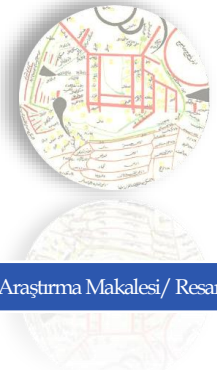

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
27. Sayı/Issue Nisan/April 2022
Samsun-Türkiye/ Turkey www.dedekorkutdergisi.com

DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut482>

Araştırma Makalesi/ Research Article

Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatında Bir Tercüme Tenkidi Örneği: Sefiller

An Example Of Translation Criticism in Turkish Literature in The Reformation Era: Sefiller

Öz

Bir toplumu oluşturan kültürel ve kolektif bağların bir başka topluma aktarılmasında en temel vasıtalardan biri olan tercüme, her şeyden önce bir medeniyet birikimine kaynaklık eder. XIX. yüzyıl itibarıyla Batılılaşma faaliyetlerinin etkisinde kalarak yenileşme sürecine giren Türk edebiyatında, bu kültürel bağların oluşturulması sürecine özellikle Batı edebiyatından yapılan edebî tercümeyle katkı sağlanmıştır. Başlangıçta şahsi gayretlerle yapılan bu çeviri faaliyeti zamanla tercüme kavramı etrafında yeni söylemlerin ortaya çıkmasıyla beraber daha sistemli bir hâle getirilmiştir. Bu dönemde söz konusu muhtelif söylemlerin ortaya çıkması, çeviri kavramına ilişkin birtakım tartışma ve polemiklerin yaşanmasına da zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada, Cumhuriyet öncesi Türk edebiyatında tercüme tenkidi konusunda mühim bir örnek teşkil eden Şemseddin Sami'nin Fransız yazar Victor Hugo'dan yaptığı *Sefiller* çevirisi etrafında gelişen tenkit ve tartışmalara odaklanılmıştır. Victor Hugo'nun özgün adı *Les Misérables* olan romanını 1879 yılında Türkçeye tercüme ederek cüzler hâlinde yayımlamaya başlayan Şemseddin Sami, bu çevirisinden dolayı başta Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal, Halit Ziya, Ali Ekrem, Süleyman Nazif, Beşir Fuat vb. olmak üzere birçok yazar tarafından olumlu veya olumsuz anlamda eleştiriye tabi tutulmuştur. Burada sözü edilen yazarlar ve çeviriye dair söylemleri kronolojik bir şekilde ele alınarak incelenmiştir. Bu sayede hem edebî çeviri meselesinde devrin mühim yazarlarının muhtelif görüşlerine yer verilmiş hem de ayrıntılı olarak üzerinde durulmamış olan *Sefiller* tercümesi etrafında yapılan tartışmalar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şemseddin Sami, Sefiller, tercüme, tercüme tenkidi, çeviri eleştirisi.

Abstract

Translations, which are one of the most basic means of transferring the cultural and collective ties that make up a society to another society, are first of all a source of accumulation of civilization. XIX. In Turkish literature, which entered the process of renewal by being under the influence of Westernization activities as of the 19th century, literary translations made from Western literature contributed to the process of establishing these cultural ties. This translation activity, which was carried out with personal efforts at the beginning, has become more systematic with the emergence of new discourses around the concept of translation over time. The emergence of various discourses in this period also paved the way for some discussions and polemics regarding the concept of translation. In this study, the criticism and debates that developed around the translation of *Sefiller* by the French writer Victor Hugo by Şemseddin Sami, which constitutes an important example of translation criticism in pre-Republican Turkish literature, are focused on. Şemseddin Sami, who translated Victor Hugo's novel, whose original name was *Les Misérables*, into Turkish in 1879 and started to publish it as a part, received a lot of praise from Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal, Halit Ziya, Ali Ekrem, Süleyman Nazif, Beşir Fuat, etc., for this translation. It has been criticized by many authors, either positively or negatively. The authors mentioned here and their discourses on translation are examined in a chronological manner. In this way, both the various views of the important writers of the period on the issue of literary translation are included and the discussions around the translation of *Les Misérables*, which has not been discussed in detail, are evaluated.

Keywords: Şemseddin Sami, Sefiller, Les Miserables, translation, translation criticism.

Furkan Coşkun*

Sorumlu Yazar Corresponding Author

** Ar. Gör.

Ege Üniversitesi, İzmir/Türkiye.

Elmek: furkancoskun22@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8357-0409>

Makale Geçmişi Article History

Geliş Tarihi: 03.04.2022

Kabul Tarihi: 07.04.2022

E-yayın Tarihi: 25.04.2022

Not

Bu makale, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı bölümü bünyesinde Doç. Dr. Şerife Çağın danışmanlığında yapılmakta olan Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Süreli Yayınlarda Tercüme Tenkidi Yazılarının İzahlı Bibliyografyası adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Atıf/Citation:

Coşkun, F. (2022). Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatında Bir Tercüme Tenkidi Örneği: Sefiller. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (27), s. 59-75.

Giriş

Sanat alanındaki yenileşme faaliyetlerine bakıldığında bunların çoğu kez toplumun iç dinamiklerinden gelen bir etki sonucu ortaya çıktığı görülür. Osmanlı'da XIX. yüzyılda toplumsal ve askerî alanlarda Batılılaşmanın hız kazanmasıyla birlikte bilhassa edebiyat alanında da önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlere katkısı olan unsurlardan birisi, Tanzimat dönemi yazarlarının Batı edebiyatlarından çoğunlukla şahsî gayret ve teşebbüsleriyle yaptıkları tercümelerdir. Batı edebiyatlarından yapılan ilk çevirilere bakıldığında, bunları çoğunlukla belirli bir kültür ve okuyucu çevresinin teşekkül etmesine hizmette bulunan, daha sonraki yıllarda dilin sadeleştirilmesi yolundaki adımlara hız kazandıran, tesadüfî ve şahsî girişimlerin ürünleri olarak görmek mümkündür (Tanpınar, 2007:264-265). Gerçekten de Şinasi, Yusuf Kâmil Paşa ve Namık Kemal gibi sanatçılarla birlikte başlayan edebî çeviri faaliyeti, her ne kadar başlangıçtaki bu karakterini belli bir süre muhafaza etse de zamanla toplumsal ve kültürel değişimlere bağlı olarak birtakım gelişmeler yaşamıştır.¹

Yenileşme dönemi Türk edebiyatında tercüme ortamının doğmasıyla beraber tercüme eser sayısında görülen artış beraberinde bu alanda eleştiriye de getirir. Bu dönemde Türk edebiyatında roman, hikâye ve tiyatro gibi türlerin tercümesine dair sanatçılar arasında muhtelif görüşler ortaya çıkar. Bu tartışmaların çıkış noktası, tercümelerin çoğunlukla birtakım keyfiyetler sonucu yapılmasına ve bununla beraber kamuoyunda henüz tercüme kavramına ilişkin ortak değer ve kabullerin oluşmamasına bağlanabilir. Başlangıçta telif eserlerin ortaya çıkmasında ve dilin yenileşmesinde bir vasıta olarak görülen tercümeler üzerinde başlayan bu tartışmalar, bu alanda birtakım birikimlerin sağlanmasıyla beraber çeviri faaliyetinin teorik tarafları üzerine daha ciddi sorunların tartışılmasına ortam hazırlar. Bu konuda Ahmet Mithat, Namık Kemal, Şemseddin Sami, Rezaizade Mahmut Ekrem, Ahmet Cevdet ve Muallim Naci gibi aydınlar gerek süreli yayınlarda gerekse de tercüme eserlerin mukaddimelerinde tercümede yöntem, dil, içerik, biçim, üslup ve eser seçimi gibi hususlara değinirler (Ceyhan, 2007:42-45; Paker, 1987:38; Kaplan, 1998:201-206).

Örneğin; Ahmet Mithat, Muallim Naci ve Menemenlizade Mehmet Tahir gibi yazarlar, yabancı dillerden yapılacak edebî çevirilerde toplumsal ahlaka aykırı olmama şartını benimserken bunun karşısında Beşir Fuat, Selanikli Tefvik ve Mehmet Müncî gibi yazarlar ise mütercimim böyle bir inisiyatif hakkına sahip olmadığını savunur. *Gayret* mecmuasında tefrika edilen *Klod Gö [Claude Gueux]* çevirisi için yazdığı mukaddimede Mehmet Tahir, Victor Hugo'nun bu önemli romanını Türkçeye çevirirken bazı yerlerini çıkarmak zorunda kalmasının nedenini şöyle açıklar: "*Esna-ı tercümede kitabın bazı fıkralarını tayyettmeye mecbur oldum. Ahlak ve efkâr-ı milliyemize tevafuk etmeyen yerlerinin tercümesinden ise lisanımızda bulunmamasını hayırlı görürüm.*" (Tahir, 1886:83). Diğer yandan, Mehmet Tahir'in bu tutumuna yakın zamanda romanı çeviren bir diğer isim olan Selanikli Tefvik karşı çıkarak, "*içinde âdâtımıza tevafuk eden*

¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Özlem Berk (2012). "Batılılaşma ve Çeviri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 511-520; Cemal Demircioğlu (2003). "19. Yüzyıl Sonu Türk Edebiyatında Tercüme Kavramı", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, nr. 27, C.2, s. 13-31; Saliha Paker (1987). "Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler", *Metis Çeviri*, nr. 1, s. 31-43; Şerif Hulusi Kurbanoglu (1940). "Tanzimat'tan Sonraki Tercüme Faaliyetleri (1845-1918)", *Tercüme*, nr. 1, C.3, s. 286-296.

veya etmeyen mütalaatın kabul veya reddi mütercimine ait değildir." şeklindeki sözleriyle onu uyguladığı bu sansür politikası nedeniyle eleştirir. (Tevfik, 1885:3).

Öte taraftan, bu dönemde yapılan edebî çevirilerde hangi tercüme yönteminin kullanılması gerektiği gerçekten başlı başına bir sorun olarak görülür. Bu konuda hemen hemen her mütercimin bağlı olduğu bir tercüme usulü bulunur. Ahmet Mithat Efendi başta olmak üzere birçok mütercim yabancı dillerden yapılacak olan edebî çevirilerde daha çok hedef dildeki kültürel bağlama uyum sağlamak amacıyla "tadilen tercüme" ya da "mealen tercüme" adı verilen yöntemlerin tercih edilmesi gerektiğini belirtir. Bunların karşısında ise diğerlerine göre daha az sayıda olmakla birlikte Şemseddin Sami'nin başında olduğu ve daha çok orijinal dildeki ifadenin minimum şekil ve anlam kaybına uğratılarak aktarımını esas alan "harfiyen tercüme" ya da diğer adıyla "tercüme-i ayniye" yöntemini tercih eden bir mütercim grubu bulunmaktadır. Ahmet Mithat'a göre tercüme-yi başarılı kılan şey "muhtevayı okuyucuya yabancı gelmeyen bir sentaksa oturtarak aktarmak" olduğu için çeviri yaparken bilhassa metni kendi dilindeki ifade ve merama uygun bir hâle getirmeye dikkat eder. Bu tavrı nedeniyle Ahmet Mithat'ın yaptığı tercüme-lerin "adapte metin" özelliği taşıdığını ve bu hâliyle Shakespeare'i Fransızcaya çeviren Voltaire'i anımsattığını belirten Kefeli'nin tespitleri yerindedir (Kefeli, 2000:158). Gerçekten de "tadilen tercüme" yöntemi bağlamında Ahmet Mithat'ın çevirileri, gerekli görülen yerlerde her türden "tadilat"ı meşrulaştıran ve öncelikle okur kitlesinin ihtiyaçlarını dikkate alan bir anlayışa sahiptir (Gökçek, 2011:25).

Buna karşılık Ahmet Mithat'la aynı fikirde olmayan ve tercümenin mümkün olduğunca asıl metne sadık kalarak yapılmasına önem veren Şemseddin Sami, Ahmet Atâ, Necip Asım ve İsmail Hakkı gibi mütercimler ise tercihlerini "aynen tercüme" den yana kullanırlar. 1881 yılında *Kadınlar Muharebesi* adlı tercümesine yazdığı mukaddimede Ahmet Atâ, bu romanı aslındaki güzelliğin kaybolmaması için elinden geldiğince "harfiyen" olarak tercüme ettiğini belirtir (Pere, 1881:3). Şemseddin Sami ise yabancı bir metni çevirirken amacının öncelikle eserin "aslından ayrılmamak" olduğuna işaret edip temelde bir "şive tagayyürü" şeklinde tanımladığı harfiyen tercüme-yi dilin "ıslah[ı]" ve "terakki[si]" için gerekli gördüğünü dile getirir. Ayrıca bu konuda kendisine en sık yapılan eleştirilerden biri olan kaynak dile sadakatle birlikte Türkçeyi Fransızcaya yaklaştırdığı iddiasına da değinerek "efkâr-ı cedide ve terakkiyat-ı hazırayı köhne tarz-ı münşiyâne ile ifade etme[nin]" imkansız olduğunu vurgular (Sami, 1885:5-6).

Tercüme Tenkidi Üzerine İlk Yazılar

Bugüne kadar Cumhuriyet öncesi Türk edebiyatı çalışmalarında üzerinde fazla durulmayan alanlardan birisi, Batı dillerinden yapılan edebî tercümelere ilişkin tenkitlerdir. Doğrudan doğruya edebî çevirilere dönük olarak yapılan bu eleştirilerin tercüme edebiyatımızda çeviriye ilişkin usullerin değişmesi açısından birtakım etkileri olduğu söylenebilir. Başlangıçta çoğunlukla edebiyat çevrelerinde Namık Kemal gibi "otorite" olarak görülen yazarlarca yapılan bu eleştiriler, sonraları tercüme literatürünün büyümesiyle beraber daha geniş ve çoksesli bir ortamda yapılma imkânı bulur. Bu yıllarda yapılan tercüme tenkitlerine örnek olarak başta Namık Kemal'in, Ahmet Vefik Paşa'nın Voltaire'den *Hikâye-i Hikemiye-i Mikro-Mega* adıyla (1871) yaptığı çeviriye karşı kaleme aldığı eleştirisiyle (Kemal, 1881:520-523), yine Recaizade Mahmut

Ekrem'in Silvio Pellico'dan *Me Prizon* (1874) adıyla çevirdiği roman için yaptığı eleştirisi (Kemal, 1885:1413-1418) verilebilir. Bunun yanında Kemalpaşazade Sait Bey'in *Galatat-ı Tercüme'sini* (Sait, 1892), Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Rafael* eleştirisini (Lamartine, 1891:5-32) ve Mehmet Celal'in "Tercüme Numuneleri" başlığıyla kaleme aldığı makalelerini (Celal, 1900:166) zikredebiliriz. Ayrıca bu yazarların yanında Muallim Naci, Mehmet Atâ, Safvet Nezihî ve Hüseyin Cahit [Yalçın] gibi isimlerin de eleştiri türünde yazılar kaleme aldığını söylemek mümkündür.²

Bu çalışmada, Tanzimat sonrası Türk edebiyatında tercüme tenkidi konusunda özgün bir örnek teşkil eden Şemseddin Sami'nin Fransız yazar Victor Hugo'dan yaptığı *Sefiller* çevirisine odaklanılacaktır. Bu çeviri gerek tefrika edilmeye başlandığı tarihlerde gerekse de neşrinden sonraki yıllarda pek çok yazar tarafından olumlu veya olumsuz anlamda eleştirilere tabi tutulmuş olması dolayısıyla tercüme tenkidine ilişkin önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada çeviriye yönelik yapılan eleştiriler bağlamsal ve kronolojik olarak gösterilecektir. Bu sayede hem dönem aydınlarının tercüme kavramına ilişkin muhtelif görüşleri somut bir örnek üzerinden çözümlenecek hem de Cumhuriyet öncesi Türk edebiyatında belli bir süreç içinde çeviriye bakış açısında yaşanan değişimler aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Tartışma Yaratan Bir Çeviri: *Sefiller*

Telif ve tercüme pek çok eseriyle önemli bir konumda bulunan Şemseddin Sami (1850-1904), Arapça ve Farsçanın yanında Fransızca, İtalyanca ve Yunanca gibi yabancı dillere vakıf, bununla birlikte özellikle gramer ve sözlük alanlarında dikkate değer çalışmalara imza atmış bir Tanzimat aydınıdır (Levend, 1969:100). Bu çalışmaların yanında çoğunlukla Fransızcadan yaptığı edebî çevirileriyle de adından söz ettirmiş ve bu sahada başta *Sefiller* ve *Robinson* olmak üzere *İhtiyar Onbaşı*, *Şeytan'ın Yedigârı*, *Taaşşuk-ı Tereze ve Cozeb* ve *Galatée* gibi birçok eseri Türkçeye kazandırmıştır (Kerman, 2009:481-484). Bu çeviriler içinde yayımlandığı günden itibaren çeşitli tartışmalara neden olduğu için *Sefiller*'in ayrı bir yeri vardır.

Şemseddin Sami, 1879 yılında Victor Hugo'nun özgün ismi *Les Misérables* olan romanını Türkçeye *Sefiller* adıyla (Hugo, 1879) çevirerek cüzler hâlinde yayımlamaya başlamıştır. Ancak kimi yazarlara göre sansür nedeniyle kimi yazarlara göreyse beklenen satış rakamına ulaşamamasından dolayı çeviriyi yarım bırakmak zorunda kalmıştır. Onun yarım bıraktığı kısmı ise II. Meşrutiyet'ten sonra Hasan Bedreddin tamamlayarak (Hugo, 1914) romanın tam çevirisini yayımlamıştır³ (Kerman, 2009:481-482).

Şemseddin Sami, kitabın 1914 baskısında yer alan "İhtar" başlıklı ifadeden anlaşıldığı üzere, romanın "Marius" başlıklı dokuzuncu bölümüne kadarki 464 sayfalık kısmını çevirmiştir (Hugo, 1914:465). Dönemin belli başlı süreli yayınları incelendiğinde, Şemseddin Sami'nin romanı nereye kadar tercüme ettiğine dair bilgi

² Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nesime Ceyhan (2007). "Romanla Tanışan Neslin Tercüme Tekniği ve Tenkidine Dair Tartışmaları". *Türkbilig*, nr. 14, Ankara. s. 41-59. Ayrıca, Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Rafael* çevirisi için kaleme aldığı tenkit yazısıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mesut Koçak (2021). "Rafael Romanının Tercümesine Dair Rezaizade Mahmut Ekrem'in Tenkidi ve Hüseyin Dâniş'in Cevabı Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, nr. 45, İstanbul, s. 185-220.

³ Bu çeviri, Cumhuriyet'ten sonra 1934 yılında yeniden basılmıştır. Bkz. Victor Hugo (1934). *Sefiller*, (Çev. Şemseddin Sami-Hasan Bedreddin), 2. b., İstanbul: Cihan Kütüphanesi.

sahibi olmak mümkündür. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde *Sefiller*'in cüzler hâlinde neşredildiği yolundaki ilanlara 743. sayıya kadar devam edilir ve burada tercümenin halihazırda altmış cüzlük kısmının basıldığı ifade edilir (İmzasız, 1880a:4). Diğer yandan, Şemseddin Sami'nin 1881 yılında çıkarmaya başladığı *Hafta* adlı mecmuada *Sefiller* romanıyla alakalı ilanlara bakıldığında bu ilanların sonuncusuna 21 Safer 1299 (12 Ocak 1882) tarihinde rastlanır. Burada ise eserin o ana kadar toplam altmış beş cüzden oluşan ilk üç cildinin neşredildiği ve kalan iki cildinin ise cüzler hâlinde neşredilmekte olduğu belirtilir (İmzasız, 1882:3).

Söz konusu çevirisi için kaleme aldığı "Bir İki Söz" başlıklı mukaddimede hemen hemen bütün Avrupa dillerine tercüme edilen böyle önemli bir eserin Türkçeye çevrilmemiş olmasının üzüntü verici olduğunu söyleyen Şemseddin Sami, Victor Hugo'nun "âlem-i medeniyetin hayretini mucip olan" bu ünlü romanını çevirirken karşılaştığı zorlukları şöyle ifade eder:

"Böyle bir eserin lisanımızda bulunmaması ve vatandaşlarımızın böyle bir istifade-i azimeden mahrum kalması tecviz olunamayacağından her ne kadar ki bu kitap fevkalade bir belagatle yazılıp her bir kelimesinde binlerce nükat-ı hikmet-âmir bulunduğundan, -alehusus lisanımızın elân taayyün etmeyip müphem bir surette kullanılmakta olan kelimat ve tabirâtıyla tercümesinin pek müşkül ve iktidarımın pek kasır ve nakıs olduğunu biliyorsam da arzu-yı hizmet adem-i iktidarımın galebe etmekle tercümesine ictisar ettim." (Şemseddin Sami, 1879: 3)

Burada özgün dildeki kimi ifadelerle karşılık bulma konusunda Türkçenin halihazırdaki yetersizliğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Şemseddin Sami, son derece kuvvetli bir üslupla kaleme alınan romanda neredeyse her kelimenin, üzerinde düşünülmesi gereken bir yoğunluk taşıdığını ve bu durumun çeviride birtakım güçlükler yol açabileceğini ön sözde açık bir şekilde ifade eder. Ne var ki eserin ilk cüzü yayımlandıktan sonra bazı yerlerden tercüme ve mütercime yönelik eleştiriler gelmeye başlar.

Sefiller'in ilk cüzü neşredildikten bir gün sonra eseri tanıtmak amacıyla kaleme aldığı "Sefiller" başlıklı yazısında Ahmet Mithat, böyle bir çevirinin edebiyat camiası açısından son derece büyük bir öneme sahip olduğunu belirterek romanı Türkçeye tercüme ettiği için Şemseddin Sami'yi tebrik eder:

"Edebiyat âlemince bu havadis bir büyük ve mühim havadistir. Zira, *Sefiller* romanı kendi daire-i milliyeti dahilinde yazılan millet için edebiyatça bir muzafferiyet-i azimeye bir şan-ı azim olup bu eseri tercüme eden milletler dahi o şana ve muzafferiyete iştirak eylemişlerdir. İşte biz dahi Sami Bey biraderimizin bitmek bilmeyen himmeti ve yorulmak ve usanmak tanımayan kalemi sayesinde bu şan ve muzafferiyete iştirak eyledik." (Ahmet Mithat, 1879:3)

Ahmet Mithat'ın bu takdir yazısından kısa bir zaman sonra dönemin süreli yayınlarından *Vakit* gazetesinde "Paris'ten Tahrirat-ı Mahsusa" başlıklı bir eleştiri yazısı yayımlanır (İmzasız, 1880b:2). İmzasız olarak kaleme alınan bu yazıda ⁴,

⁴ Şemseddin Sami adlı kitabında Agah Sırrı Levend, bu yazının bir dönem *İkdam* gazetesine Paris'ten haber yazıları gönderen Ali Kemal'in üslubuna çok benzediğini ve dolayısıyla onun tarafından yazılmış olabileceğini söyler (Levend, 1969:73). Ancak adı geçen yazının yazıldığı 1880 tarihinde Ali Kemal'in (d. 1867) henüz on üç yaşında olduğu düşünüldüğünde Levend'in bu düşüncesine katılmak pek mümkün değildir.

Şemseddin Sami ve onun *Sefiller* tercümesine yönelik ağır tenkitler vardır. Dünyaca ünlü bir yazar olan Victor Hugo'nun neredeyse tüm "elsine-i ecnebiyeye" tercüme edilen eserleri içinde en mühimi olan *Les Misérables'*ın daha "mukaddimesinden dört satır tercümesine bile edebiyat-ı hazıramızın imkânı[nun] müsait olmadığını" söyleyerek sözlerine başlayan yazı sahibi, romanın gazetelerde *Sefiller* adıyla tercüme edildiği yolunda çıkan haberleri okuduktan sonra merak edip çevirinin yirmi cüzlük kısmını ismarladığını belirtir. Daha sonra son derece alaycı bir üslupla Fransızca aslıyla tercümesi arasında hiçbir benzerlik bulunmadığını belirttiği bu çeviriyi görmesi hâlinde Victor Hugo'nun bile hayretler içinde kalıp öfkeleneyeceğini dile getirir:

"Gele gele ne gelse iyi! Bir tercüme ki Victor Hugo görse kendi eserindeki Mizerabl'ları unutup bu tercüme-yi çıkarana 'Hey Mizerabl' diye izhar-ı tehevür-i biihtiyar ederdi. Mevla bu tercüme-i eâcib-i cümeli müdamü'l-hayat şair-i müşarünileyhin nazar-ı ıttılama erişirmesin." (s. 2)

Burada "tercüme-i eâcib-i cümel" ifadesinden de anlaşılacağı üzere muterizin çeviriyi tenkit etmesindeki asıl neden, romanın orijinal diliyle karşılaştırıldığında Türkçe tercümesinde bir anlam ve aktarım sorunu yaşanmasından ileri gelir. Burada açıkça ifade edilmese de bunun nedeni, Şemseddin Sami'nin romanı "harfiyen tercüme" yöntemine bağlı kalarak çevirmesi olabilir. Nitekim daha sonra ayrıntılı bir şekilde temas edileceği üzere mütercime ve çevirisine yönelik yapılan tenkitlerin büyük bir çoğunluğunda bu konuya dikkat çekilir.

Diğer yandan muterizin üzerinde durduğu konu sadece bu çeviriyle alakalı değildir. Ona göre son zamanlarda çıkan telif ve tercüme eserlerin birçoğunda buna benzer genel bir kalitesizlik göze çarpmaktadır. Bundan dolayı matbuat âleminde neşredilen yeni eserlere artık "nazar-ı memnuniyet" yerine "nazar-ı esefle" bakılması gerektiğinin altını çizer ve bu konuda yazar ve çevirmenlere hitaben "neşr-i fuzulde imsak buyursunlar, azıcık iddihar-ı fuzule himmet eylesinler." eleştirisini yapar (s. 2). Bu doğrultuda, edebiyat tarihlerinde genellikle Türk edebiyatına Batı dillerinden yapılan ilk roman çevirisi olarak geçen *Telemak'*ın yakın zamanda Ahmet Vefik Paşa tarafından *Hüdavendigâr* gazetesinde neşredilen tercümesi için de benzer tenkitlerde bulunur. Ahmet Vefik Paşa, daha önce Yusuf Kâmil Paşa tarafından yapılan tercüme-yi beğenmediği için kitabı daha sade bir üslupla yeniden çevirmiştir. Buna karşılık yine muterize göre iki çeviri karşılaştırıldığında Yusuf Kâmil Paşa'nın çevirisi Ahmet Vefik Paşa'nın çevirisinin yanında "hakikatname-i Felatun mertebesinde" görülmektedir (s. 2).

Şemseddin Sami, *Vakit* gazetesinin ertesi günkü sayısında, *Sefiller* çevirisine yönelik olarak son derece aşağılayıcı ve küçük düşürücü bir dille yapıldığını belirttiği bu eleştiriye cevap verir (Sami, 1880: 3). İlk olarak, İstanbul'da neşredilerek okuyucuların beğenisine sunulan bir kitaba dair yapılan tenkidin Paris gibi bir şehirden gelmesinden dolayı duyduğu hayreti belirten Şemseddin Sami, bunu "inanılmayacak ve münasebet almaz bir şey" olarak gördüğünü ve eleştiri sahibinin kimliğini belli etmemek maksadıyla bu yola başvurduğunu söyler:

"İstanbul'da tercüme ve neşrolunarak umumun mütalaaasına arz olunan bir eser hakkında payitahtta birkaç yüz kari'lerin içinde beyan-ı mütalaa edecek bir edip

bulunamayıp da bu baptaki mütalaanın ta Paris'ten yazılması inanılmayacak ve münasebet almaz bir şey olduğundan bu mütalaanın Paris tahriratına derci mahza gareze mebni yazıldığını örtmek maksadına mübteni olabiliyorsa da buna inanacak kimse bulunmadığından bu gazez daha mayup bir suretle yine meydana çıkıyor." (s. 3)

Şemseddin Sami, dikkatle incelenecek olursa eserinde hatalı yerlere rastlanmanın olağan bir şey olduğunu söyleyerek hiçbir eserini "sehv ve hatadan masun" görmediğini belirtir. Türk dilinin *Les Misérables*'in dört satırlık mukaddimesini bile tercüme etmeye muktedir olmadığı şeklindeki iddiaya karşı çıkararak şimdiye kadar romanın beş satırlık mukaddimesiyle birlikte yirmi binden fazla satırını çevirdiğini ve bu sayede edebiyatımızı "bir hikâye kitabının üç satırını tercümeyle müsait olmamak gibi muterizden başka kimsenin hatırına bile gelmeyecek bir lekeden" kurtardığını ifade eder (s. 2). Ona göre "üç satır tercümesine müsait olmayan bir lisanla" şimdiye kadar neredeyse yirmi bin satırını tercüme ettiği bu romanda birkaç hataya rastlanması çok görülmemelidir. Bunun yanında aşağıdaki koşulları sağlaması şartıyla yapıcı eleştiriden de çekinmemektedir:

"Ancak bunu da dermeyan etmek için iptida o sehv ve hataları meydana koyup sahihi nasıl olmak lazım gelineceğini de beyan etmeli. Saniyen bendenizin tercüme ettiğim kitab-ı mezkûrun üzerinde isim bulunduğuna için kendisi de itirazını imzasıyla etmelidir." (s. 2)

Şemseddin Sami'nin üzerinde durduğu hususlardan biri de yazıda eleştiri sahibi tarafından yapılan mantık ve dilbilgisi hatalarıdır. Bu konuda onun Türkçe olarak kaleme aldığı on beş satırlık bir yazıda bile "kaideten yanlış, manasız ve garip tabirat" olarak nitelendirdiği birçok yanlışla düştüğünü belirtir. Bu açıdan kendisinin Fransızcadan çevirdiği oldukça hacimli *Les Misérables* gibi bir romanda birkaç hata bulunması ona göre oldukça makuldür. Bu aşamadan sonra yazı sahibinin bu hataları mazur görmesinin dışında yapabileceği tek şeyin "kalemi alıp hatasız bir ikincisini tercümeyle münasebet buyurma[sı]" olduğunu ifade eder.

Şemseddin Sami, Victor Hugo'nun, özgün adı *Les Misérables* olan romanını Türkçeye *Sefiller* şeklinde çevirmesine ilişkin sert ve alaycı bir üslupla yapılan tenkide ise şöyle karşılık verir:

"Victor Hugo bendenizin tercümemi "görse" kendi kitabındaki Mizerabl'ları unutarak bendenize "Hey Mizerabl" diye tehevvür edecekmiş!!! Muteriz Beyefendi, Fransızcada "Mizerabl" kelimesinin kaç manaya geldiğini ve bu kitapta Mizerabl'dan maksadın ne olduğunu bilmiyor. Bu sözün kendisinin Paris'te ünsiyet ettiği veya etmiş olduğu adamların ağzına yakıştığı mana ile Victor Hugo'nun ağzına yakışamayacağını da düşünememiş." (s. 2)

Buradan hareketle sözü o dönemde sıkça geçen eski ile yeni edebiyat tartışmalarına getirerek konuyu çeviride dil ve üslup bağlamında tartışır. Bu zamanda artık "Acemane bir lisan" ve kalıplaşmış ifadelerle yüklü olan "edebiyat-ı maziye" anlayışıyla Victor Hugo gibi yazarların "efkâr-ı âliyesi"ni tercüme etmenin mümkün olmadığına vurgu yaparak edebiyatın gelişmesini isteyenlerin artık bu "eski usule riayet ve rağbet" göstermediklerini söyler. Şemseddin Sami, bu anlayışa mensup olanları tasvir edecek fikir bulamadıklarından dolayı çoğunlukla *Hamse-i Nergisî* türünden kitapları tercüme eden kişiler olarak nitelendirir. Bu anlayışın karşısında yer

alan ve yeni bir edebiyat anlayışını savunan “edebiyat-ı hazıra”yı ise Avrupalı edebiyatçıların her fikrini tasvir etmeye muktedir kişiler olarak görür. Bu doğrultuda düşünceleriyle uyuşmayan her konuya karşı çıktıklarını belirttiği “edebiyat-ı maziye” savunucularını, aralarına söz konusu eleştiriyi yapan şahsı da katarak tenkit eder:

“Muteriz beyefendi ihtimal ki muteriz güruhundandır. Evet, bizde öyle bir muterizler güruhu vardır ki ceplerinde bulunan Mekteb-i Rüstiye Şehadetnamesi’yle kendilerini allame addederler. Mesela elifbayı okumakla, *Mizerabl* kitabının yalnız ismini işitmekle bu kitabın lisanımıza tercümesi mümkün olamayacağını kesip atarak lisanımızı ve edebiyatımızı tezyif ve hakir edecek bir kıyas-ı nakisada bulunurlar. Ve bunun bir başkası tarafından tercüme olunduğunu işitince ‘mümkün olsaydı ben yapardım’ gibi bir iddia ile tercümeyle de eline almaksızın iyi tercüme olunmuyor diyerek tezyife kalkışır ve nereleri iyi olmadığını göstermeksizin şifahen ve imzasız ve sahte varakalarla meydan-ı muahezeye atılırlar.” (s. 2)

Görüldüğü üzere Şemseddin Sami’nin itirazları genellikle kendisine yöneltilen iddiaların somut ve tutarlı argümanlarla desteklenmeden yapılması ve şahsileştirilmesidir. Bu doğrultuda münekkitten itirazlarında daha objektif ve açık olmasını ister. Ona göre edebî eserlerle alakalı yapılacak bir eleştiride hatalı görülen kısımlar ayrıntılı bir şekilde söylenmelidir. Burada eğer gerekirse hatalı görülen kısımlarda yer alan yanlışların yerine doğruları eklenmelidir. Ayrıca tenkide uğrayan kişinin kafasında hiçbir soru işareti kalmaması için eleştiriyi yapan kişi kim olduğunu açıkça söylemelidir.

Sefiller’in cüzler hâlinde neşrine devam edilmesiyle beraber kitabın okuyucu kitlesi her geçen gün daha çok genişler. Bu durum çeviriye karşı yapılan eleştirilerin sayısında da bir artış yaşanmasına neden olur. Ahmet Mithat Efendi, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde çıkan “Sefiller” başlıklı yazıda (Mithat, 1880:3), son zamanlarda çeviriye yönelik yazıların sayısında bir artış görülmesine rağmen bu yazılara tercümeyle dikkatli bir şekilde okuyup inceleyen kişiler arasında itibar edilmediğini belirtir. Bu yazıların çoğunlukla Şemseddin Sami’ye sataşma maksadıyla kaleme alındığı ifade eder. Ahmet Mithat, neredeyse tüm Avrupa dillerine çevrilen bu romanın daha fazla vakit kaybedilmeden Türkçeye kazandırılmasını önemli bulduğunu söyleyerek Şemseddin Sami’yi bu azminden dolayı tebrik eder. Söz konusu çeviriye bir kazanç olarak gördüğünü söyleyen Ahmet Mithat, bu kitabın “Victor Hugo’nun hem kaleminin hem de fikrinin kuvveti zayi edilmeksizin lisanımıza nakledilmiş” bir eser olduğunu ifade eder. Çünkü ona göre başka bir dilden tercüme yapmaktaki amaç, “müellifin dekayık-ı fikriyesini ortaya koymak ve bu surette alınacak lezzetten maksat dahi o fikrin irae eyleyeceği hakayık-ı hikemiyeye varmak”tır. Bundan dolayı başta *Sefiller* olmak üzere birçok önemli çeviriye imza atan Şemseddin Sami’yi bu anlayışa yakın bulduğunu belirtir.

Ahmet Mithat’a göre olumsuz anlamdaki eleştirilerin yanında yeni cüzlerinin neşredilmesiyle beraber çeviriye olan beğeni de artmaktadır. Mithat, son derece hacimli bir roman olan *Sefiller*’in cüzler hâlindeki neşrine devam edildikçe okuyucuların kafasında çeviriye ilişkin daha sağlıklı bir fikir oluştuğunu ve bu nedenle çeviriden alınan lezzetin arttığını ifade eder. Romanın aslında yer alan birçok özelliğin çeviride kaybedildiği şeklinde gelen eleştirilere ise karşı çıkarak bu konuda Şemseddin Sami’nin yanında olduğunu belirtir:

“Defaatle bahse çekildiği üzere bu eser şairiyeti hikmete mezceden Victor Hugo’nun azim asarından olmak ve pek çok lisanlara tercüme edilmiş bulunmak hasebiyle mahiyet-i asliyesindeki kıymet ve mergubiyet-i hakikiyeyi hiçbir lisana tercümesinde zayi etmediği gibi Türkçeye tercümesinde dahi zayi etmemek tabii idi. Binaenaleyh şimdiye kadar çıkan cüzlerinin mütalaasıyla ve Victor Hugo’nun bu âlem-i hayalisine girip etraf ve eknafını henüz tahkike başlayanların aldıkları zevk-i ruhaniyi hakikaten ehemmiyete layık görürüz.” (s. 3)

“Harfiyen Tercüme” Eleştirileri Bağlamında *Sefiller*

Yukarıda belirtildiği üzere *Sefiller* çevirisine yönelik gelen eleştirilerin büyük bir çoğunluğu tercih edilen harfiyen tercüme yönteminin yol açtığı sorunlara ilişkindir. Bu bağlamda tercümeyle ilişkin yapılan tenkitlerde üzerinde en çok durulan husus, Şemseddin Sami’nin romanı Türkçeye harfiyen tercüme usulüne riayet ederek çevirmesidir. Bu konuda söz konusu eleştirilere geçmeden önce Şemseddin Sami’nin harfiyen tercüme yöntemiyle ilgili düşüncelerinin belirtilmesinde fayda görüyoruz. 1885 yılında yayınlanan *Robensen* çevirisinin mukaddimesinde başka bir dilden çeviri yaparken en çok dikkat ettiği hususlardan birinin eserin “aslından ayrılmamak” olduğunu belirten Şemseddin Sami, bu konuda şunları söyler:

“Tenezzülen eserlerimi okuyanların malumudur ki; yazarken birinci dikkat ettiğim şey sade yazmak ve tercüme ederken en ziyade özendiğim şey aslından ayrılmamaktır. Bu ikinci şıktan lisanımızın şivesine hanel gelir korkusuyla ihtiraz veya tarz edenlere, makam-ı ret ve teminde derim ki: Bu şive tagayyüründen lisanımıza ıslah ve terakkiden başka bir şey tertip edemez. Avrupa lisanlarıyla lisanımız arasında –tercümeyle müşkülleşti- fark, lafzî ve manevî olarak iki cihete mümkasimdir. Lafzî ciheti kelâmı terkîp eden cümlelerin ve cümleyi teşkil eden kelimatın takdim ve tehirinden ibaret olup, buna riayet etmemek mümkün değil ise de mümkün mertebe kelâmı giriftlikten kurtarıp cümleleri kısa kesmekle ve suret-i ifadeyi şive-yi kâtibanedan kurtulup, şive-yi tekellüme kalp ve takarrüble, bu farkın kısm-ı külliyesi izale edilmiş ve bununla beraber lisanımız dahi, sadeleşmekle beraber, güzelleşmiş olur. Manevî ciheti ise Avrupa muharrirleriyle bizim kâtip ve şairlerin arasında düşünmece olan farktır: Efkâr-ı cedide ve terakkîyat-ı hazırayı köhne tarz-ı münşiyâne ile ifade etmek müstahildir. Bu tebeddül belki iptida garip görünür; lakin ilk nazarda garip görünen şeyler vardır ki göz kulak alışmakla menus ve mahbup olur.” (Şemseddin Sami, 1885:5-6).

Burada görüldüğü gibi Şemseddin Sami’ye göre harfiyen tercüme yöntemini kullanmak özellikle çeviri sürecinde şekil boyutunun ön plana çıkmasıyla birlikte dilin daha sade ve anlaşılır olmasına hizmet etmektedir. Yabancı bir dilden yapılan tercümelelerde bu yöntemle bağlantılı olarak beraber söyleyiş ve ifadede yaşanabilecek karmaşanın önlenmesi sağlanacaktır. Bunun yanında ifadelerin bağlamı son derece kısa ve öz tutularak oldukça tumturaklı ve ağdalı olan eski inşadan kurtulmak da mümkün olacaktır. Bu yöntemin kullanılmasıyla dilin gelişmesi ve ıslah olmasının sağlanacağını belirten Şemseddin Sami, bu vesileyle “lisanımızın şivesine hanel gelir korkusuyla” harfiyen tercüme yöntemine karşı çıkanlara katılmadığını ifade eder. Ne var ki onun bu tutumundan dolayı başta *Sefiller* olmak üzere birçok çevirisi ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Yukarıda adı geçen “*Sefiller*” başlıklı yazısında bu konuya ilk temas edenlerden biri olan Ahmet Mithat Efendi, *Sefiller* çevirisi için “imkânın müsaadesine göre tercüme-i ayniyeye takarrüp edilip imkânın müsaadesine göre şive-i

Osmanî dahi muhafaza edildiğinden” ifadesini kullanmasına rağmen (Ahmet Mithat, 1880: 3) harfiyen tercüme yöntemine karşı olduğunu belirtmekten çekinmez:

“Eğer bir tercümeden maksat tercüme-i ayniye ve safiye olacak ise ona ya münteni ve yahut garip olmak üzere iki hüküm vermek zaruridir. Müntenidir: Zira her lisanın kendilerine mahsus birtakım şiveleri vardır ki lisan-ı aharda mefkuttur. Gariptir: Zira aharda mefkut olan şiveleri tercüme için cebr-i nefis edilecek olsa mesela Fransızcadan Türkçeye tercüme göre bir Frengin Türkçesini dinlemek gibi bir şey olur.” (s. 3)

Ahmet Mithat’ın tercüme kavramına olan bakışı düşünüldüğünde çeviri politikasında harfiyen tercüme neden yer vermediği anlaşılabilir. Çünkü ona göre her dil, diğerinde olmayan kendine özgü bir ifade ve söyleyiş özelliğine sahiptir. Oysa çeviri sürecinde bu farkları dışarda tutan ve özgün metni mümkün dahilinde “aynen” aktarmayı esas alan harfiyen tercüme yönteminde bu durum söz konusu değildir. Bu sebepten dolayıdır ki, yapılmasını “imkansız” ve “anlaşılmaz” olarak gördüğü aynen çeviriyi tanımlarken “bir Frengin Türkçesini dinlemek gibi bir şey” ifadesini kullanması anlamlıdır. Bununla birlikte çeviri yaparken önceliğini “tercüme edeceği roman üzerinde, hitap ettiği okuyucu kitlesinin durumunu ve düzeyini göz önünde bulundurarak istediği gibi değişiklikler yapmayı mütercimim hakkı” (Gökçek, 2011:25) saydığı için genellikle “tadilen tercüme” yönteminden yana kullanan Ahmet Mithat’ın, buna benzer eleştirilerine başka yazılarında da rastlamak mümkündür. 1886 yılında yayınlanan *Kamere Âşık* adlı çevirisine yazdığı “Mütercimim İfadesi” başlıklı mukaddimede, yine “aynen tercüme” meselesi bağlamında Şemseddin Sami’yi kastederek çeviride yöntem sorununa değinir:

“Hayret namıyla ahiren telif eylediğimiz romanın tahrir işi bitmesi üzerine ondan sonra neşredilecek romanın intihabı için mütalaaya başlamıştık. Dört roman okuduk. Ancak dördünü dahi tamamı tamamına tercümeyle layık bulamadığımızdan bunlardan hangisini ne yolda tadilat ile karilerimize arz edebileceğimizi düşünüyorduk. Zira bizim ötelere beri ittiba etmiş olduğumuz usul iktizasınca bir romanı aynen tercüme edivermek okuyanlar nezdinde o kadar lezzeti mucip olamaz. Hatta bazı kimselerin böyle tercüme-i ayniye olmak üzere meydana koydukları romanlar bin türlü şikâyete duçar oldukları hâlde bizim tercümelerimizin dahi teliflerimiz gibi kari ve kârielerimizi memnun etmesine sebep işte böyle aynen tercüme edivermeyip tadilen tercüme edişimizdir.” (Ahmet Mithat, 1886:2)

Buna benzer eleştirilere *Sefiller*’in 1914 yılında yapılan yeni baskısından sonra da başka yazarlar tarafından devam edilir. 1918 yılında Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi serisinden iki cilt hâlinde çıkan Abdülhak Hamit Tarhan’ın mektuplarını yayına hazırlayan Süleyman Nazif, Tarhan’ın Samipaşazade Sezai’ye yazdığı bir mektuba eklediği haşiyede (Hamit, 1928:26) Şemseddin Sami’nin *Sefiller* tercümesine ilişkin görüşlerini paylaşır. Söz konusu çevirinin aslıyla karşılaştırıldığında oldukça eksik ve hatalı olduğunu belirten Süleyman Nazif, böyle bir romanı tercüme etmeye girişen Şemseddin Sami’nin orijinal metindeki birçok ifadeyi yanlış anladığını ve anlayabildiği yerlerde de “birçok kelimat ve tabiratın mukabilini tayin etmekte” başarısız olduğunu söyler. Ayrıca romanın II. Meşrutiyet’ten sonra Hasan Bedreddin tarafından yapılan çevirisini “vâkıfane” ve “mükemmel” bularak beğendiğini ifade eder:

“*Les Misérables* hikâyesini bir aralık Şemseddin Sami Bey merhum *Sefiller* namı altında lisanımıza nakle teşebbüs ve sülüsünü tercüme ve tab’ etmişti. Mütebaki sülüsü Hasan Bedrettin Bey tarafından tercüme ile neşredildi. Bedrettin Bey’in tercümesi ne kadar vâkıfane ve mükemmel ise Şemseddin Sami Bey’ininki o kadar hata-âlûd ve nakıstır. Merhum, tercümesine teşebbüs ettiği kitab-ı muazzamın birçok ibarelerini yanlış anlamış ve anlayabildiği yerlerde de birçok kelimat ve tabiratin mukabilini tayin etmekte isabet gösterememiştir. Victor Hugo’nun külliyat-ı asarını veya hiç olmazsa haiz-i ehemmiyet olanlarını aslına lâıyk surette lisanımıza tercüme edecek efazıl, cidden müstahak-ı tebcil olur.” (s. 26)

Süleyman Nazif’in, Şemseddin Sami’nin *Sefiller* tercümesiyle alakalı yaptığı tenkitlere başka yazılarında da rastlamak mümkündür. 1919 yılında *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlanan “Sully Prudhomme” başlıklı yazısında (Süleyman Nazif, 1919:311), Muallim Naci’nin Sully Prudhomme’dan yaptığı bazı şiir çevirileriyle ilgili eleştirilerini dile getirdikten sonra aynı çeviri hatalarının Şemseddin Sami’nin tercümelerinde de bulunduğu dikkat çeker. Bu anlamda “adem-i muvaffakiyet” örneği olarak gördüğü çevirisinden dolayı Muallim Naci’ye yönelttiği şiirin ruhuna ve inceliklerine nüfuz edemediği yolundaki eleştirisini “berbat” olarak nitelendirdiği *Sefiller* çevirisi için de yineler:

“Zavallı Türkçemiz bu hususta pek bedbaht, bedbaht olmadığı yerlerde de nimnasiptir. Victor Hugo’nun meşhur-ı cihan olan *Les Misérables* adlı eser-i muazzamını *Sefiller* namıyla lisanımıza tercüme etmeye bir aralık çalışmış ve nısfından ziyadesini de nakl ve neşretmiş olan Şemseddin Sami Bey merhum da aynı hataya duçar olarak *Le Mizerabl*’ı tercüme değil, berbat etmişti. Şemseddin Sami’nin naklettiği eser-i ehemin çok yerini anlamamış ve ezkaza anlayabildiği cihetleri de nakıs ve muakkat surette ifade etmiştir. Elyevm *Peyam* gazetesinin müdüriyet-i tahririyesinde bulunan Hasan Bedreddin Bey Şemseddin Sami Bey’in bıraktığı noktadan itibaren *Le Mizerabl*’ın kısm-ı ahirini tercüme ile ikmal ve temsil etti. Bedreddin Bey’in bu hususta gösterdiği vukuf ve ehliyetten ricakarâne-yi ümit ederiz ki Victor Hugo’nun bu meşhur asarını yeniden ve baştan tercüme ile kütüphane-i milliyemizin büyük bir noksanını itmama himmet etsin.” (s. 311)

Mehmet Âkif ise Namık Kemal’in, daha önce bir kısmını tercüme etmeye çalıştığı (Kuntay, 1944:215) *Les Misérables*’ın Şemseddin Sami tarafından çevrilmeye başlandığı kendisine haber verilince başlangıçta tercümeyi görmeden bir şey söylemenin yanlış olacağını belirterek temkinli davrandığını ancak ilk cüzü eline geçip inceledikten sonra bunun kötü bir çeviri olmamakla beraber Türkçeden çok Arnavutçaya benzediği yolunda latifeye karışık bir eleştiride bulunduğunu nakleder (Âkif, 1910:132).

1914 yılında Darülfünun’da verdiği derslerin teşekkülüyle meydana getirdiği *Edebiyat Dersleri* adlı kitabında Ali Ekrem [Bolayır], Şemseddin Sami’nin, Victor Hugo’nun bütün Avrupa dillerine çevrilen *Les Misérables* adlı romanını çevirmeye başlamasının o zamanlar “haiz-i ehemmiyet” olarak görüldüğünü ifade eder. Ardından benzer şekilde onun romanı harfiyen tercüme usulüyle çevirmesinden dolayı meydana gelen sorunlara işaret eder (Ali Ekrem, 1914:137-138). Bu konudaki fikirlerinde oldukça net olan Ali Ekrem, Şemseddin Sami’nin çeviri yaparken “hemen bütün Fransız şivesini, Fransız üslubunu kabulden” çekinmeyen bir politikayla hareket ettiğini ve bu nedenle insanın Fransızca bildiği takdirde bile bu çevirilerden bir şey anlamasının mümkün olmadığını söyler.

Ali Ekrem'in üzerinde durduğu bir başka konu, Şemseddin Sami'nin romanı Türkçeye *Sefiller* adıyla tercüme etmesidir. Özgün adı *Les Misérables* olan romanın muadili olarak tercih edilen "sefiller" isminin doğru bir karşılık olmadığını belirtir. Bunun yerine romanın Türkçeye "Biçaregân" olarak çevrilmesi gerektiğini söyler. Ona göre Şemseddin Sami, "biçaregân" yerine "sefiller" ve "şeytanın hatıratı" yerine "şeytanın yadigârları" diyerek söz konusu eserleri "unvanlarından itibaren yanlış tercüme" başlamıştır (s. 137). Bu konuda Ali Ekrem'in babası Namık Kemal ile aynı düşünceyi paylaştığını söylemek mümkündür. Zira, sürgündeyken arkadaşına yazdığı bir mektupta Namık Kemal de, Şemseddin Sami'yi bu romanı "zavallılar" yerine "sefiller" adıyla çevirdiği için tenkit eder (Kuntay, 1944:57-58). Burada görüldüğü üzere romanın Türkçeye hangi isimle çevrilmesi gerektiği konusunda muhtelif görüşler bulunmaktadır. Bilhassa Namık Kemal ve Ali Ekrem'in, bu konuya ilişkin eleştirilerini yaparken *Les Misérables*'in Fransızcadaki asıl ve öncelikli anlamından hareket ettikleri görülmektedir. Nitekim, 1862'de özet şeklinde çevirdiği bu romana Münif Paşa'nın *Mağdurin Hikâyesi* adını verdiğini belirten Kerman da, Ali Ekrem ve Namık Kemal'e katılarak "Les misérables"ın "sefiller" değil, "biçaregân" demek olduğunu söyler (Kerman, 2009:483). Ancak bu konuda söz konusu muhtelif görüşlere karşılık meselenin kamuoyu ve okur nezdinde farklı bir çerçevede değerlendirildiğini söylemek gerekir. Diğer bir deyişle, devrin önemli yazarları tarafından çeviriye ilişkin yapılan bu menfi yorumlara karşılık dönemin genel okur kitlesi arasında *Sefiller*'in büyük oranda benimsendiğine dair işaretler bulunur. 1883 yılında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesindeki Türkçeye son zamanlarda çevrilen romanlardan bahseden bir okuyucu mektubunda, bir defa *Les Misérables* adı geçtikten sonra devamında romandan sadece *Sefiller* diye söz edilir. Bu durum *Sefiller*'in okurlar tarafından benimsendiğini akla getirmektedir (Salahî, 1883:3). Buradan hareketle en azından dönemin okur çevresinde çeviriye karşı genel anlamda bir kabul olduğu söylenebilir. Ayrıca günümüze gelene kadar hiçbir mütercim bu eseri başka bir adla çevirmemiştir. Bu da *Sefiller* adının yaygın bir şekilde kabul gördüğünün bir başka delilidir.

Buraya kadar söz konusu çeviriyle alakalı dile getirilen tenkit ve polemiklerde genel itibarıyla olumsuz anlamda bir görüş birliği olduğu göze çarpar. Bu anlamda yapılan itirazların çıkış noktasında, tercih ettiği çeviri politikası nedeniyle Şemseddin Sami'yi hedef alan bir yaklaşım vardır. Daha çok asıl metne sadık kalıp kalmamak probleminden doğan bir ihtilaf ve çatışma, bu dönemde edebiyatın şekillenmesinde önemli rolleri bulunan başta Namık Kemal, Ahmet Mithat ve Şemseddin Sami olmak üzere birçok yazar ve mütercimi karşı karşıya getirmiştir. Bununla birlikte Şemseddin Sami ve *Sefiller* çevirisi odağında başlayan ve ilerleyen bu uzun soluklu tartışmanın yalnızca olumsuz anlamdaki eleştirilerle sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır.

Bu dönemde meydana gelen polemik ve münakaşalara en fazla yer veren yaygın organlarından biri olan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde çıkan "Roman" başlıklı yazıda (C. S., 1890:6), çeviri sorunu bağlamında gerçekleşen tartışmalara dair dikkate değer gözlemler bulunur. Bu yazıda kim olduğunu tespit edemediğimiz C. S. rumuzlu yazar, son yıllarda matbuat hayatında çeşitli ihtilaflar yaratan "harfiyen tercüme" ve "tadilen tercüme" yöntemlerine ilişkin düşüncelerini, bu iki çeviri yönteminin en bilindik temsilcileri olan Şemseddin Sami ve Ahmet Mithat Efendi üzerinden verdiği örneklerle açıklar. Burada ilk olarak, "roman nasıl tercüme olunmalı?" sorusundan hareketle

başta Şemseddin Sami olmak üzere harfiyen tercüme usulünü savunanların bu soruya verdiği cevabı nakleder:

“Bu suale cevaben bazıları diyorlar ki ‘hîn-i tercümede Fransızcadaki letafet kaybedilmemelidir.’ Hakları var. Zira bu vasıta ile hem edebiyat-ı Osmaniyemizi, sanayi-i edebiye-i Garbiye ile mezcederek, tevsî etmiş hem de Garb’ın lisan-i edebiyesiyle peyda-yı istinas eylemiş oluruz. Fakat bu iddiada asabiyet gösterilmemelidir. Zira bir Fransız ‘Albion Âması’ der ‘Milton’u, ‘Epikür’ün rakibi’ der ‘Descartes’ı, ‘Mocca bilyesi’ der ‘kahve’yi ‘acı dalga’ der ‘deniz’i, ‘Orman Mihmanları’ der ‘Siba’ı, ‘baş’ der ‘şahıs’ı, ‘gölge’ der ‘ağaç’ı murat eder. Bir şair-i Barbi’nin [La Fontane], ‘Birisî bir haneden büyük lahana, diğeri bir kilise hacminde bir kap gördüm, dedi’ mealinde olan beytini edebiyatta mübalağa-i makbuleye istişhat eyler, ‘Bu adam salatayı kökünden ayıklıyor idi’ demekle, o adamın ‘işe lüzumundan fazla ehemmiyet verdiği’ anlatabilir. Bir adama müstakim demek için bir harfi [I harfi], tamahkâr demek için bir mudhike kahramanını [‘Harpagon’ ki Molier’in ‘Tamahkar’ ünvanlı komedyasının kahramanıdır], sıfat verir!... Bunlar bizce hem garip hem lüzumsuz olduğundan esna-yı tercümede şivemize muvafık bir surete kalp edilmelidir.”

Burada görüldüğü üzere aslındaki letafet kaybedilmediği takdirde aynen çeviri yöntemine karşı olmadığını belirten yazar, bununla birlikte lüzum görülen yerlerde dilin şivesine uygun olarak birtakım değişiklikler yapılabileceğine işaret eder. Daha sonra ise aynı soruya başta Ahmet Mithat Efendi olmak üzere tadilen tercüme yöntemini savunanlar tarafından verilen cevabı kaydeder. Öncelikle çevirilerin “şive-i Osmaniyeye muvafık surette” yapılmasını öngören bu yöntemde yer alan hedef dilin ifade ve söyleyiş tarzına daha çok yaklaşma düşüncesine muhalif olmadığını söyleyen yazı sahibi, bunun sağlandığı takdirde asıl metne sadakat ve bağlılığın artık bir tür “taassub-ı Efrencî” şeklinde görüleceğini beyan eder. Devamında ise aynı soruya “tadilen tercüme” yöntemini savunanların verdiği cevabı aktarır:

“Bazıları da yine ‘roman nasıl tercüme olunmalıdır?’ sualine ‘Katiyen şive-i Osmaniyeye muvafık surette tercüme olunmalıdır!’ cevabını verirler, bunların da hakları var. Zira şiveyi bütün bütün Türkçeleştirerek Fransızcadaki letafetinden bâlâ-ter bir letafet verebildikten sonra aslın muhafazasına lüzum görmek bir nevi taassub-ı Efrencî olur ki adeta mayıptır. Fakat bu ikinci kısım dahi davalarında ileri gitmemelidirler zira, evvela de kayık-ı şive-i lisanımıza vakıf olan zevat maatteessüf pek mahdut birkaç bahtiyardan ibaret olmakla hakk-ı tercüme-yi yalnız zevat-ı mezkûre uhdesine terk eylemek iktiza eder ki bunun ihtiyacımıza nispetle pek gayr-ı kâfi kalacağı aşikârdır.”

Çeviride usul ve yöntem meselesine ilişkin aktardığı bu izahî bilgilerden sonra konuyu aynen çeviri bağlamında Şemseddin Sami’ye getirir. Bu konuda ona karşı özellikle “fıkr-i sani erbabı” diye tanımladığı tadilen tercüme yöntemi savunucuları tarafından yapılan eleştirileri haksız bulduğunu ifade ederek aslına sadık kalarak yapılan bir çeviride her şeyden önce “müellifin fıkr-i sahihi” olarak belirttiği hususa önem verildiğini belirtir:

“Fıkr-i sani erbabı, Sami Beyefendi Hazretleri’nin tarz-ı tercümesini şayan-ı istihlaf görürler; bu da büyük bir haksızlıktır. Zevat-ı mezkûre, Sami Beyefendi’nin ‘Baba Madlen başına şapka koydu, evet, dedi.’ veyahut ‘Bir koyunu takip eden bir kaplan gibi koşarak geldi, dedi: Durunuz!’ gibi cümlelerinden hiçbir şey anlaşılmayacağını iddia ederler. Halbuki bu cümlelerden herhalde bir şey anlaşılır;

Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatında Bir Tercüme Tenkidi Örneği: Sefiller

anlaşılan şey de müellifin fikr-i sahihidir. Fikr-i acizanemizce romanlar mümkün merteye itidal-cuyâne ve fakat katiyen doğru tercüme olunmalı, hatta bu doğruluk esami-i hassaya varıncaya kadar nazar-ı ehemmiyete alınmalıdır.”

Öte yandan, 1885 yılında yayımlamaya başladığı *Victor Hugo* monografisinde (Fuat, 1999:105-106) Beşir Fuat, Şemseddin Sami'nin *Sefiller* çevirisini açıkça belirtmese de beğendiğini ifade eder. Böyle bir romanı dilimize kazandıran Şemseddin Sami'nin edebiyatımıza büyük bir hizmette bulunduğunu söyledikten sonra bu romanı aslından okuyamayan okurların, arzularını gidermek adına bu çeviriye gönül rahatlığıyla başvurabileceklerini beyan eder:

“Maarif ve matbuat-ı Osmaniye'ye birtakım ciddi eserleriyle birçok hizmet etmiş ve elan etmekte bulunmuş olan saadetlü Ş. Sami Beyefendi, *Sefiller* unvanıyla bu eserin tercümesine bezl-i himmet buyurmuşlardır. Karilerimizden bu romanı, gerek aslından ve gerek tercümesinden mütalaa etmemiş pek az bulunacağı ve bunların da tercümesine müracaat ederek arzularına muvaffak olacakları cihetle bu bapta uzun uzadıya söz söylemekten sarf-ı nazarla, yalnız bu eserin cemiyet-i beşeriyenin ıslah-ı ahvâline hizmet edilmek maksadıyla telif olunduğunu beyan ve ehemmiyetine binaen mukaddimesinin aslıyla mir-i müşarünileyh tarafından edilen tercümesini ber-vech-i ati aynen nakletmekte iktifa ederiz.”

Şemseddin Sami'nin *Sefiller* çevirisiyle ilgili olumlu anlamda görüş bildiren yazarlardan biri de Halit Ziya Uşaklıgil'dir. *Kırk Yıl*'da (Uşaklıgil, 2008), neşrinden itibaren sayısız eleştiriye uğrayan söz konusu çeviriye ilişkin kayda değer bilgiler verir. Gençliğinde okuduğu hikâye kitaplarıyla beraber zamanla hikâye türündeki bilgi ve görgüsünün geliştiğini ifade eden Halit Ziya, Fransız lisanına olan bilgisi yeteri düzeye ulaştıktan sonra artık Türkçe roman okumayı tercih etmediğini, bunun tek istisnasının ise Şemseddin Sami'nin *Sefiller* çevirisi olduğunu söyler: “*Fransızcada kâfi bir vukuf elde ettikten sonra Şemseddin Sami Bey'in “Sefiller” tercümesi istisna edilirse artık Türkçe roman okumaz olmuştum.*” (s. 186). Bu vesileyle birçok yazar tarafından aksi iddia edilmesine rağmen söz konusu çeviriye beğendiğini belirtir. Halit Ziya, harfiyen çeviri yöntemiyle tercüme edildiği için eserin o dönemde “hemen herkesçe tayibe şayan görülmüş” olduğunu dile getirir. Ardından bu konuda Şemseddin Sami'ye neden taraftar olduğunu şöyle açıklar:

“Evelce söylemiştim ki Şemseddin Sami Bey'in *Sefiller* tercümesinde kabul ettiği usul hemen herkesçe tayibe şayan görülmüş iken ben bazı ihtirazî kayıtlarla buna taraftar idim. Edebiyata ve sanata mensup olan ve bu itibarla bir kıymet irae eden eserlerin her şeyden ziyade asıllarına noktası noktasına sadık ve mutabık olması, hatta ibare ibare metninin esası ile tevafuk etmesi, Türkçeye nakillerinde şive ve selika denen mevzuat ile mübâyetler hesabına olsa bile, aslının hususi eşkâl ve şemailini hıfz eylemesi lazım geleceğinde musırrım, su-i tefehhümlerden tevellüt edebilecek uzun münakaşalara müsait görünen bu bahiste maksadı tavzih etmek icap eder.” (s. 462-463)

Halit Ziya, Şemseddin Sami'nin Fransız cümle yapısını koruyarak harfiyen yaptığı tercümenin başta oldukça tuhaf bulunarak eleştirilmesine karşılık daha sonraları birçok kişi tarafından bu “Garp nahvine” alışıldığını söyler. Söz dizimi meselesinin temelde bir mantık sorunu olduğunu ve zamanla değişen ihtiyaçlara göre bu mantığın da değişebileceğini ifade eder:

“Şemsettin Sami'nin *Sefiller* tercüme-i harfiyesini, Fransızca cümle teşkilatını muhafaza ettiği için garip bulanlar, sonradan bu garp nahvine alışmaya başladılar. Nahiv nihayet bir mantık meselesiydi ve mantık ihtiyaçlardan doğan yenilikleri kabul eden bir miyar idi; her zamanın, her inkılabın kendisine mahsus bir mantığı olmak tabiiydi. Nahiv kendisine verilmiş istikameti her zaman muhafazaya mahkûm bir çelik çubuk değildi. O da herhangi bir imanın ateşiyle yumuşatılabilir, ihtiyaca uyacak bir biçim alabilirdi.” (s. 658)

Edebiyat ve sanat alanında her yeni nesil, zamanla değişen şartlara uygun olarak kendi dil kurallarını inşa eder ve bu sayede sanatın gelişimine katkı sağlar. Halit Ziya, bu gelişime asla engel olunamayacağını belirterek bu konuda zamanında kendisinin de mensubu bulunduğu *Servet-i Fünun* topluluğuna yönelik yapılan eleştirileri hatırlatır. Bu açıdan her yeni neslin zamana uyumlu olarak dilin söz dizimi ve cümle yapısına yeni olanaklar katma meselesinde kendisinden önce gelenler tarafından eleştirildiğini, bunun tarihte birçok defa tekrarlanan bir amil olduğunu belirtir:

“Sanat cereyanı, taşkın dalgaları birbirinin üzerinden aşarak yuvarlanan öyle bir çağlayandır ki onun kuvvetinin önüne geçmek bir çılgınlıktır; zaman onun dağılacak, kuraklıkların arasında kaybolacak sularını aldıktan sonra, kalacak ve ileride daha yeni bir kaynak yaratacak bir akıntı bırakacaktır. Bu, böyledir, lisanda da dünün zaaf-ı telif dediğine bugün, bir sanat eseri, şiveye mugayeret dediği bugün, bir meziyet nazarıyla bakmaktadır.” (s. 658)

Devamında ise sözünü ettiği değişimi yaratan şeyin zamanın ihtiyaçlarından doğan bir zorunluluk olduğunu vurgulayan Halit Ziya, buna karşı çıkanların biraz geriye giderek kendi gençlik yıllarında yaptıkları yenilikleri anımsamaları gerektiğini söyler. Onun bu ifadelerinden, bu vesileyle Şemseddin Sami'ye ve *Sefiller* çevirisine yönelik yapılan eleştirilere dolaylı olarak bir göndermede bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu konuda benzer düşüncelere dönemin bazı süreli yayınlarda da rastlamak mümkündür. 1887 tarihli *Berk* mecmuasında yayımlanan “Victor Hugo'ya Dair Mülâhaza” başlıklı yazıda (Remzi, 1887:222-224), Şemseddin Sami'nin *Sefiller* çevirisinin edebiyatımızdaki en başarılı çevirilerden biri olduğu ifade edilir. Burada ilk olarak mesleğe yeni başlayan genç ve hevesli mütercimlere hitaben yabancı dile yeterince vakıf olmadan tercüme yapmanın sakıncalarına dair uyarılarda bulunulur. Ardından gençlerin eğer başarılı bir tercüme görmek isterlerse Muallim Naci'nin bazı manzum çevirileriyle birlikte Şemsettin Sami'nin bu çevirisine bakabilecekleri ifade edilir. Bu vesileyle henüz kısa bir süre önce neşredilmesine rağmen *Sefiller*'i, çeviriyle uğraşanlar için örnek olarak verilen eserler arasında görürüz.

Sonuç

Tanzimat sonrası dönemde yenileşme anlamında önemli aşamalardan geçen Türk edebiyatında, tercüme kavramına da önem verilmiş ve bu sayede Batı edebiyatındaki edebî birikimin aktarılmasına hizmet edilmiştir. Başlangıçta çoğunlukla bazı sanatçıların şahsî ve münferit çabalarıyla ilerletilen bu alanda, zamanla tercüme ve tercümenin gerekliliği konusunda ortak bir düşünceye gidilerek, her ne kadar sayıca istenilen düzeye ulaşılamasa da önemli bir ilerleme sağlanmıştır. Ayrıca yapılan tercümelemlerin aktarıldıkları kültürel zeminde ne şekilde alımlandıkları da önem kazanmıştır. Bu açıdan yabancı dilden edebî bir metni çeviri sürecinde dikkat edilecek

kriterler; başta çeviride yöntem, biçim, içerik, dil, üslup ve eser seçimi konularında tartışmaya açılmış ve böylece bu alanda eleştirel bir ortamın doğmasına ışık tutulmuştur.

Bu çalışmada görüldüğü üzere, neşrinden itibaren çeşitli eleştirilere uğrayan, tartışmalar yaratan ve hatta alay edilen bir çeviri olarak *Sefiller*, Tanzimat sonrası Türk edebiyatında görülen tercüme faaliyetlerindeki hareketliliğin en somut örnekleri arasındadır. Bu açıdan onu devrin çeviriye karşı bakış açısında görülen birbirine zıt görüşleri ihtiva eden ve bu sayede çeviri eleştirisi alanında dikkate değer bir örnek olarak görmek mümkündür. Başta Şemseddin Sami'ye harfiyen tercüme usulüyle alakalı gösterilen tepki, daha sonraki süreçte çeşitli yazarların da konuya dahil olmasıyla büyümüş ve böylece edebiyatımızda örneğine az rastlanan bir çeviri tartışmasına zemin hazırlamıştır. Paris'ten imzasız olarak gönderilen bir yazıyla ve akabinde Şemseddin Sami'nin buna yanıtıyla başlayan tartışmanın daha sonra araya Ahmet Mithat, Namık Kemal, Ali Ekrem, Süleyman Nazif, Halit Ziya ve Beşir Fuat gibi isimlerin dahil olmasıyla birlikte genişlediği görülür. Ali Ekrem, Süleyman Nazif ve Namık Kemal ve birkaç kişinin yukarıda dile getirilen sebeplerden dolayı çeviriyi beğenmedikleri, bunun karşısında Halit Ziya ve Beşir Fuat gibi isimlerin yine aynı sebeplerden çeviriyi beğendikleri belli olur. Her iki gruptan da bağımsız olarak Ahmet Mithat Efendi ise çevirisinden ötürü Şemseddin Sami'yi takdir ve tebrik ettiğini birçok yerde belirtse de ifadeyi ve anlamı yapay bir hâle getirdiği için harfiyen tercüme yöntemine karşı olduğunu söylemekten çekinmez.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, her ne kadar neşriyle beraber olumsuz anlamda birçok eleştiriye uğramış olsa da -belki de bu sayede- Tanzimat sonrası çeviri ve eleştiri tarihimizde önemli bir yerde bulunan *Sefiller*, Cumhuriyet öncesi Türk edebiyatında, devrin ve yazarların tercüme kavramına ilişkin hassasiyetlerini net olarak gösteren mühim bir vesikadır.

Kaynakça

- (İmzasız), (1880a, 11 Kânunuevvel), "Başlıksız". *Tercüman-ı Hakikat*, (473), s. 4.
(İmzasız), (1882, 12 Ocak), "Sefiller". *Hafta*, 1(20), s. 3.
[Bolayır], Ali Ekrem (1330/1914). *Darülfünun'da Edebiyat Dersleri*. İstanbul.
[Ersoy], Mehmet Akif (1910, 28 Nisan). Musahabe. *Sırat-ı Müstakim*, 4(86), s. 132.
[Tarhan], Abdülhak Hamit (1334/1918). *Külliyat-ı Asar: Mektuplar*, 1, İstanbul: Matbaa-i Amire.
Ahmet Mithat (1879, 22 Teşrinisani). *Sefiller*. *Tercüman-ı Hakikat*, (432), s. 3.
Ahmet Mithat (1880, 11 Mayıs). *Sefiller*. *Tercüman-ı Hakikat*, (572), s. 3.
Berk, Ö. (2012). Batılılaşma ve Çeviri. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, 3, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 511-520;
Beşir Fuat (1999). *Şiir ve Hakikat*, Haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 105-106.
C. S. (1890, 22 Kânunuevvel). Roman. *Tercüman-ı Hakikat*, (3728), s. 6.
Ceyhan, N. (2007). Romanla Tanışan Neslin Tercüme Tekniği ve Tenkidine Dair Tartışmaları. *Türkbilgi*, (14), s. 41-59.
Defoe, D. (1302/1885). *Robenson*. (çev. Şemseddin Sami), İstanbul: Mihran Matbaası.
Demircioğlu, C. (2003). 19. Yüzyıl Sonu Türk Edebiyatında Tercüme Kavramı. *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 2(27), s. 13-31;

- Gökçek, F. (2011, Ekim). "Ahmet Mithat Efendi'nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı", *Yeni Türk Edebiyatı*, (4), s.21-29.
- Hugo, V. (1297/1879). *Sefiller*. (çev. Şemseddin Sami), İstanbul: Mihran Matbaası.
- Hugo, V. (1303/1885). *Klod Gö [Claude Gueux]*. (çev. Selanikli Tevfik), İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.
- Hugo, V. (1330/1914). *Sefiller*. (çev. Şemseddin Sami-Hasan Bedreddin), İstanbul: Kanaat Matbaası.
- İmzasız (1880b, 31 Mart). "Paris'ten Tahrirat-ı Mahsusa". *Vakit*, (1598), s. 2.
- Kaplan, R. (1998). *Klasikler Tartışması (Başlangıç Dönemi)*, İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kefeli, E. (2000). "Ahmet Mithat Efendi ve Tercüme". *Karşılaştırmalı Edebiyat İncelemeleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.158.
- Kemalpaşazade Sait Bey (1892). *Galatat-ı Tercüme*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Kerman, Z. (2009). "Şemseddin Sami'nin Tercümeleleri". *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 481-84.
- Kock, Paul de (1303/1886). *Kamere Âşık*. (çev. Ahmet Mithat). İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Koçak, M. (2021). "Rafael Romanının Tercümesine Dair Rezaizade Mahmud Ekrem'in Tenkidi ve Hüseyin Dâniş'in Cevabı Üzerine Bir Değerlendirme". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (45), İstanbul, s. 185-220.
- Kuntay, M. C. (1944, 19 Eylül). "Namık Kemal'in Tercümeleleri". *Tercüme*, 5(27), s. 215.
- Kuntay, M. C. (1944, 19 Mayıs). "Tercüme Merhalesinde Resmî ve Hususî Adımlar". *Tercüme*, 4(25), s. 57-58.
- Kurbanoglu, Ş. H. (1940). "Tanzimat'tan Sonraki Tercüme Faaliyetleri (1845-1918). *Tercüme*, 3(1), s. 286-296.
- Lamartine (1314/1891). *Rafael*. (çev. M[ehmed] S[alahaddin] - A[hmed] L[ütfullah]), İstanbul: Âlem Matbaası, s. 5-32.
- Levend, A. S. (1969). *Şemseddin Sami*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mehmet Celal (1900, 14 Kânunuevvel). "Tercüme Numuneleri-1". *İrtika*, 2(90), s. 166.
- Mehmet Remzi (1887). "Victor Hugo'ya Dair Mülâhaza". *Berk*, s. 222-224.
- Menemenlizade, M. T. (1886, 4 Haziran). "Klod Gö [Claude Gueux]". *Gayret*, (21), s. 83.
- Namık Kemal (1885, 16 Şubat). "Me Prizon Tercümesi Üzerine Muaheze-i Kemal". *Mecmua-i Ebüzziya*, 4(45), s. 1413-1418.
- Paker, S. (1987), "Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler". *Metis Çeviri*, (1), s. 31-43.
- Pere, A. D. (1298/1881). *Kadınlar Muharebesi*, (çev. Ahmet Atâ), İstanbul: Matbaa-i Esat.
- Salahî (20 Şubat, 1883). "Başlıksız", *Tercüman-ı Hakikat*. (1408), s. 3.
- Süleyman Nazif (4 Aralık 1919). "Sully Prudhomme". *Servet-i Fünun*, 56(1438), s. 92.
- Şemseddin Sami (1880, 3 Nisan). "Varaka". *Vakit*, (1601), s. 3.
- Şemseddin Sami (1297/1879). "Bir İki Söz", *Sefiller*, İstanbul: Mihran Matbaası, s. 3-4.
- Tanpınar, A. H. (2007), *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Uşaklıgil, H. Z. (2008). *Kırk Yıl*, Haz. Nur Özmel Akın. İstanbul: Özgür Yayınları.